

Vebsayt: <https://involta.uz/>

QORACHOY ASSR TUGATILISHI. QORACHOYLARNING QOZOG‘ISTON SSR VA QIRG‘IZISTON SSR HUDUDLARIGA DEPORTATSIYA QILINISHI

Nurullayev Jaxongir Abdumalikovich

Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti 2-bosqich magistranti

Elektron pochta: j.nurullayev@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada sobiq sovet tuzumi deportatsiyasi qurbonlaridan biri hisoblangan qorachoylarning ikkinchi jahon urushi davrida tub yashash yeridan Qozog‘iston va Qirg‘iziston SSR hududlariga deportatsiya qilinishi, Qorachoy ASSR tugatilishi voqealari yoritilgan. Muallif qorachoylarning ikkinchi jahon urushi davrida ko‘chirilishiga sabab bo‘lgan omillar, uning tashabbuskorlari, ko‘chirish jarayonida qorachoy xalqi duchor bo‘lgan qiyinchiliklar, deportatsiya oqibatlarini masalalarini ochib bergan. Qorachoylarning Qozog‘iston va Qirg‘iziston SSR hududlariga joylashtirilishida ularning uy-joy bilan ta‘minlanishi, inson tashilishi uchun mo‘ljallanmagan yuk oriladigan vagonlarda uzoq masofalarga yo‘naltirilishida yuzaga kelgan qiyinchiliklar haqida ham muhim ma‘lumotlar berib o‘tgan.

Olib borilgan tadqiqot natijasida qorachoylarning surgun qilinishi va ularning milliy avtonimiyasi tugallanishi kabi holatlarga aniqliklar kiritilgan. Muallif qorachoylarning ko‘chirilishining huquqiy asosi sifatida yuritilgan hujjatlarni birma-bir sanab o‘tgan. Muallif alohida e‘tibor qaratgan jihatlaridan yana biri – bu sovet armiyasi saflarida xizmat qilgan qorachoylar ham deportatsiyaga uchragan edi. Ular ham ko‘plab Kavkaz xalqlari kabi nemis fashistlari bilan til birlashtirishda, sovet armiyasi faoliyatiga qarshilik qilishda, harbiy xizmatdan bo‘yin tovlashda ayblandi.

Kalit so‘zlar: qorachoylar, deportatsiya, maxsus ko‘chirilganlar, Kavkaz, kollaboratsionizm, NKVD, Suslov, Laypanov, L.Beriya, genotsid.

Annotation: This article deals with the deportation of Karachays, one of the victims of the deportation of the former Soviet regime, from their native lands to the territories of Kazakhstan and the Kyrgyz SSR during World War II, and the end of the Karachay ASSR. The author describes the factors that led to the resettlement of Karachays during World War II, its initiators, the difficulties faced by the Karachay people during the resettlement process, and the consequences of deportation. He also spoke about the difficulties in locating Karachays in the territories of the Kazakh and Kyrgyz SSRs, providing them with housing, and directing them over long distances in freight cars not intended for human transportation.

The study clarified cases such as the deportation of Karachays and the completion of their national autonomy. The author lists the documents that are considered to be the legal basis for the resettlement of Karachays. Another point the author pays special attention to is that Karachays who served in the Soviet army were also deported. Like many Caucasians, they were accused of colluding with Nazi Germany, resisting the Soviet army, and refusing to serve in the military.

Keywords: Karachays, deportations, internally displaced persons, Caucasus, collaborationism, NKVD, Suslov, Laypanov, L. Beria, genocide.

KIRISH

Ushbu tadqiqot ishida ikkinchi jahon urushi davrida Kavkaz xalqlaridan biri bo'lgan qorachoylarning Qozog'iston va Qirg'iziston SSR hududlariga badarg'a qilinishi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Bunda qorachoy xalqining nemis fashistlariga xizmat qilganligi, SSSR fuqarolarini fashistlar qo'lga topshirishda, harbiy xizmatdan bo'yin tovlashlarda ayblanishi va shu asnoda ularni deportatsiya qilishi qayg'uli tarixiy voqealardan biri ekanligi to'g'risida gap boradi.

Ko'chirish jarayonidagi qiyinchiliklar, qorachoylarning ko'chirilishi ko'zlangan hududgacha yetib borishdagi yo'qotishlari, ko'chirilgan yerga moslashguncha bo'lgan vaqtlarda qiyinchiliklar tufayli nobud bo'lgan qismi turli manbalarda turlicha keltiriladi. Qorachoy ASSR tugatilib, uning hududlari SSSRning boshqa viloyatlariga qo'shib berildi, bu harakat SSSRning Kavkazdagi xavfsizligini to'laqonli ta'minlanishi uchun amalga oshirilgani asos qilib ko'rsatildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qorachoylarning ikkinchi jahon urushi davrida tub yashash yeridan deportatsiya qilinishi borasida rus va Kavkaz tadqiqotchilari bir qancha ilmiy izlanishlar olib borgan. 1990-yillardan keyingi davrda bu tadqiqotlar yanada faollashdi, bunga deportatsiyalar borasidagi SSSR maxfiy arxiv hujjatlarining ochiqlikka berilishi asosiy turtki bo'lib xizmat qildi. Qorachoylarning ikkinchi jahon urushi davrida deportatsiya qilinishi mavzusida ilmiy izlanishlar olib borganlardan D.M.Ediyev, N.F.Bugay, V.G.Shnayder, O.N.Pobol, P.M.Polyan, Ch.S.Kulayev, M.Shamanov, Z.B.Karayeva, K.A.Kecherukov, A.M.Aliyev kabi mutaxassislarining ilmiy izlanishlari ahamiyatli sanaladi.

NATIJARLAR

Qadim zamonlardan beri qorachoylar Shimoliy-G'arbiy Buyuk Kavkaz tizmasining eng go'zal tog'larida yashagan. Ularning ajdodlari - Tsbsrda, Dombay, Arxyz, Maxar, G'arbiy Elbrus hududlarida yashagan. SSSR hukumati qorachoylarning tub yashash yerlaridan surgun qilish rejasi ikkinchi jahon urushi davrida yuzaga keldi.

Qorachoylarning deportatsiya qilinishi sabablari sifatida ularning kollaboratsionizm (kollaboratsionizm - Gitlerga qarshi bo'lgan davlat fuqarolarining fashizm bilan kelishuvga borishi) va banditizmga ayblanishi ko'rsatiladi. Ularning deportatsiya jarayoni 1943-yil 2-22-noyabr kunlari o'tkazildi. 68 614 nafar qorachoy o'zga hududlarga ko'chirildi. Ularning erkak aholi qismi deportatsiya jarayonida Qizil Armiya saflarida xizmat qilganligi vaziyatni yanada murakkablashtirdi.

SSSR PVSning "Qorachoy avtonom viloyatining tugatilishi va uning ma'muriy tuzilishi to'g'risida"gi № 115/13 sonli qarorida qorachoylarning xoinliklari aytilib, ular sovetlarga qarshi tuzilgan nemis guruhlarida qatnashganligi aytiladi. Sovet fuqarolarining nemislar qo'liga topshirganlikda ayblovlar, perevallarda nemislarga yo'l boshlovchilar sifatida qorachoylar xizmat qilganligida, sovet hokimiyati tiklanganligidan so'ng ularga qorachoylarning qarshilik ko'rsatganligida, banditizmni qo'llab-quvvatlashda hamda ularni sovet hokimiyatidan yashirishda, nemis ayg'oqchilariga doimiy ko'maklashishda ayblandilar.

Boshqa ishgo'ol qilingan davlat va hududlarda bo'lgani kabi, gitlerchilar qo'mondonligi ham rejimni saqlab qolish uchun "Qorachay milliy qo'mitasi"ni tuzdi. Bu butun qorachay xalqini deportatsiya qilish to'g'risidagi qarorni oqlash uchun yetarli bo'ldi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, Qorachoylarni deportatsiya qilish to'g'risidagi ushbu farmon faqat rasmiy asos bo'lib, o'zboshimchalikni qonuniy ravishda yashirgan va butun bir xalqning deportatsiyasining qonuniyligi ko'rinishini bergan, garchi u xalqaro huquqqa zid bo'lishidan tashqari, bu qaror SSSR konstitutsiyasiga ham zid edi.

Deportatsiyadan maqsad, kengroq ma'noda jamiyatni stalinizmning hozirgi va ehtimoliy dushmanlaridan tozalash edi. 1993-yilda Qorachoy xalqini rehabilitatsiya qilish bo'yicha komissiya (davlat urush komissiyalarining hujjatlarini, markaziy, mintaqaviy, mintaqaviy arxivlarning materiallari va hujjatlarini chuqur o'rganib chiqqandan so'ng) Qorachaylarni deportatsiya qilish to'g'risidagi qonunni e'lon

qildi. 1943-yil 12-oktyabrdagi farmondan ancha oldin rejalashtirilgan edi va uning asl sababi qorachoylarga hayoliy xiyonati emas, balki butunlay boshqacha sabablar edi. Ushbu aktga ko‘ra, tog‘li xalqlarning (shu jumladan qorachoylarning) ko‘chirilishi Gruziyaning etnik hududini kengaytirish muammosini hal qildi, L.P. Beriyaning o‘zi esa Kabardin-Bolqor viloyat qo‘mitasining birinchi kotibi bilan suhbatida buni yashirmadi. Butunittifoq Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasi Kumexovga shunday dedi: "... Elbrus hududini Gruziyaga o‘tkazish taklifi bor , chunki Gruziya Kavkaz tizmasining shimoliy yon bag‘irlarida mudofaa chizig‘iga ega bo‘lishi kerak".¹

Qorachoy xalqining milliy avtonomiyasi Lenin davridan shakllanib keldi. Lenin tashabbusi va ko‘magi bilan markazi Kislovodskda bo‘lgan Qorachoy muxtoriyati tashkil etildi. Odamlar g‘ayrat bilan - chinakam va misli ko‘rilmagan - yangi hayot qurishga kirishdilar. Kollektivlashtirishning halokatli oqibatlari Qorachoy ovullarini shafqatsizlarcha bosib o‘tdi. O‘sha davrdagi o‘zboshimchalik, vahshiylik haqidagi gap-so‘zlar hamon xalq orasida hozirgacha yashab kelmoqda. 1943-yilda deportatsiya qilingan qorachoylar nafaqat mulkidan mahrum bo‘lgan rus dehqonlari izidan borishdi – ular ham avvalroq deportatsiya qilingan – “Huquqsiz” vatandoshlari izidan borishdi. Kollektivlashtirish Qorachoy iqtisodini va uning asosiy tarmog‘i - chorvachilikni qanchalik izdan chiqarganini aytish qiyin. Qanday bo‘lmasin, urushdan oldingi yillarda kichik avtonom viloyatda odamlarning mehnat qahramonligi tufayli kichik bir avtonom viloyatda chorva mollari soni ko‘paygan.

Urush boshlanganda 80 000 kishilik xalq o‘zlarining 15 000 nafar o‘g‘illarini frontga yubordilar, yana 2 000 kishi mehnat frontida ishladi. KPSS Markaziy Qo‘mitasining tashkiliy bo‘limi instruktori Mixaylovning ko‘rsatmalariga ko‘ra, "Har beshinchi qorachoy dushman bilan jang qilgan..." 9 ming yigit o‘z harbiy vazifalarini to‘liq bajarib, urushdan qaytmagan. Kam sonli xalq uchun tuzatib

¹ И.М.Шаманов, З.Б.Караева, К.А.Кечеруков, А.М.Алиев, Ч. Карачаевцы: выселение и возвращение: 1943-1957: материалы и документы / Алиев И. И. — сборник актов комиссии по реабилитации карачаевского народа. — Черкесск: «ПУЛ», 1993. С.96.

bo'lmaydigan yo'qotish. Front ortidagi ishlarni hech bo'lmaganda baholash mumkin, chunki faqat Malokarachaevskiy tumani ishchilari ikkita havo otryadini - "Krasniy Karachay" va "Kolxoznik Karachay" ni qurish uchun 2,5 million rubl yig'ishgan, buni Stalin maxsus tabrikda qayd etgan. Mudofaa fondiga millionlab rubllar ajratildi, front askarlariga yuz minglab issiq kiyimlar va boshqa sovg'alar yuborildi. VIII o'lka partiya konferensiyasida so'zga chiqqan Stavropol viloyati komitetining birinchi kotibi M.Suslov qorachoylarning vatanparvarligini osmonga ko'tarib maqtagandi.

Suslovning Stavropol viloyati qo'mitasining birinchi kotibi sifatidagi vazifasi ham aholini, ham moddiy resurslarni evakuatsiya qilishni, ham partizan harakatini tashkil qilishni o'z ichiga oldi. Nashrlar, mahalliy arxiv materiallariga ko'ra, viloyat qo'mitasi kotibi bu vazifalarning hech birining uddasidan chiqmaganini ko'rish qiyin emasdi.

Stavropol o'lkasining bosib olinishi xavfi 1942-yil iyul oyidayoq ayon edi: jangovar tayyor armiya qismlari deyarli yo'q edi. 27-iyul kuni viloyat qo'mitasi byurosining moddiy resurslar va chorva mollarini evakuatsiya qilish to'g'risida qarori qabul qilindi. 1-avgust - "Mintaqaning ayrim hududlari aholisini oziq-ovqat, asbob-uskunalar, xom-ashyo, materiallar"ni evakuatsiya qilish to'g'risidagi navbatdagi farmon qabul qilindi. Qorachoy ham, Cherkes avtonom viloyatlari ham "Ayrim viloyatlar" qatoriga kiritilmagan. 3-avgust kuni fashistlar Stavropolni bosib oldilar. Dushman samolyotlari yo'llarni yaroqsiz holatga keltirdi. Viloyat qo'mitasi xalq xo'jaligini evakuatsiya qilishga kechikdi, chunki aholini evakuatsiya qilish yaxshi tashkil etilmagan, lekin viloyat qo'mitasi apparati Xasavyurtga evakuatsiya qilingan, Suslovning o'zi esa uzoqroqqa, Kizlyar shahriga ko'chib o'tishni afzal ko'rgan.

Deportatsiyada ko'proq "Oliyjanob" niyatlar bor edi - Shimoliy Kavkaz hisobiga Gruziyani yerlarini kengaytirish edi. "Kengaytirish" sodir bo'lganda va GSSR Oliy Kengashi Prezidiumining 1944-yil 4-noyabrdagi Karachayni qo'shib olish to'g'risidagi farmoni e'lon qilinganida, Teberda okrug qo'mitasi organi

"Gantiadi" gazetasi shunday deb yozgan edi: "Yangi tashkil etilgan Teberda tumani, markazi Mikoyani... Fashistik zulm va hukmronlikdan ozod bo'lishimiz uchun biz buyuk Stalin va uning eng yaxshi jangovar safdoshi, o'rtoq L.P. Beriyadan qarzdormiz. ..."Xo'sh, rahmat aytadigan narsa bor edi... Lekin "Banditizm" ga qaytaylik. Tan olish qanchalik og'riqli bo'lmasin, qorachoylar orasida dindan qaytganlar, xoinlar ham bor edi. O'tgan yigirma yil ichida ularga ma'lum doiralarning "Qiziqishi" shunchalik kattaki, biz ularni deyarli nomma-nom bilamiz, aytmoqchi, mintaqaning boshqa xalqlari orasidan sotqinlar haqida gapirib bo'lmaydi".²

1943-yil aprel oyida, Qorachoy ozod qilinganidan to'rt oy o'tgach, Qorachoy viloyat sudi 270 kishini Sovet Ittifoqiga qarshi turli harakatlar uchun hukm qildi, ulardan faqat 60 nafari qorachoylar edi. Bu haqda viloyat prokurori S.Medvedev tomonidan imzolangan guvohnoma hozirgacha arxivda mavjud. Hudud ozod etilganidan keyin u yerdan chiqarib yuborilgan fashist sheriklarining oilalariga hamrohlik qilganlar hozirgacha hayot. Ulardan 112-113 tasi bor edi, ulardan faqat 6 tasi qorachoy edi.

Qorachoy hududida ishg'ol paytida (avgust-dekabr, yanvar oyining boshi) va undan bir-ikki oy o'tgach, uchta to'da paydo bo'ldi. Ulardan biri fashistlar ketganidan keyin 60 kishiga yetdi. 1943-yil 10-fevralda bir kompaniyagacha bo'lgan maxsus maqsadli otryadga qarshi jang olib bordi va u 38 jangchini, shu jumladan qorachoy millatiga mansub jangchilarni o'ldirdi. Biroq, fevral oyida bu to'da Qizil Armiya tomonidan yo'q qilindi. Jinoiy guruh rahbarlari Dudov va Magayev o'zlarining sherigi tomonidan o'ldirilib, jasadlarini NKVDga topshirib, buning uchun afv etilgan. Sobiq Qizil Armiya ofitseri Popov boshchiligidagi kabardinlar, qorachoylar (20 kishigacha), ruslar, bolqorlardan iborat yana bir "Xalqaro" to'da Kabardino-Bolqoriya va Qorachoy o'rtasidagi chegarada harakat qildi. 1943-yil aprel oyida u mag'lubiyatga uchradi. Xetag Xetagurov boshchiligidagi 20 kishigacha bo'lgan uchinchi to'da osetinlardan - Kosta-

² Д.М.Эдиев - Демографические потери депортированных народов СССР. — Ставрополь, 2003. С.245.

Xetagurovo qishlog‘i aholisidan iborat bo‘lib, 1943-yil bahorida ham tugatilgan. Qorachoylar quvg‘in qilingan paytga kelib qochqinlar va yolg‘iz qaroqchilarning kichik to‘dalari qo‘lga olindi yoki qorachoylar ishtirokida yo‘q qilindi.

Hammasi bo‘lib 270 kishi sudlangan, shundan 60 nafari qorachoylar edi. Bu "Qorachoy siyosiy banditizmi"ning haqiqiy va huquqiy tomoni.

Bu masalani chuqur o‘rgangan tarix professori, urush faxriysi K.T.Laypanov keltirgan ma'lumotlarga ko‘ra, qorachoylik sotqin va sheriklar soni 250-300 dan oshmagan. Bu barcha qorachoylarning 0,4 foizini tashkil qiladi.³

Keltirilgan raqamlar butun bir xalqni “Sotqin xalq” yoki “Dushman xalq” deb qoralash uchun yetarli emasligi barchaga ayon. Aynan o‘sha paytda Berisvian jamoasi tomonidan tayyorlangan qorachoy xalqiga qarshi "Ayblovchi dalillar" paydo bo‘la boshladi. Rasm ta’sirchan bo‘lib chiqdi: ommaviy banditizm, bir tomondan, Karachas Qo‘chqorovdagi partizan harakati yetakchilaridan biriga xiyonat qilish va bu bilan bog‘liq harakatning muvaffaqiyatsizligi, ikkinchi tomondan... Bu murosa dalillarida nima bor? Bugungi kunda ular o‘zlarining ommaboplari A.Poputko, Y.Xristinin, V.Gneushev, X.O.Laypanov va boshqalarning sa'y-harakatlari bilan mashhur.

Deportatsiya masalasini ochib beradigan manbalar SSSR Mudofaa vazirligi arxivlarida, X.M.Ibrohim-Beyli, O.L.Oprishko nashrlarida, guvohlarning hikoyalarida aks ettirilgan. Beriyaning boshqa materiallariga ko‘ra, Qorachoy hududida umumiy soni 4000 kishigacha bo‘lgan 65 ta siyosiy to‘dalar faoliyat yuritgani aytiladi.

Shu bilan birga, qorachoy xalqining muammoga duch kelgan odamlarni qutqarish borasidagi ulkan fidoyiligi hayratlanarli va faqat bugun biz uning yangi sahifalarini qayta-qayta ochamiz. Yahudiylar va kommunistlarni, bolalar va kattalarni natsistlardan yashirish, ular uchun "Afsonalar" o‘ylab topish, ularga qorachoy ismlarini berish, ularni asrab olish va asrab olish, odamlar eng aql bovar qilmaydigan usullardan foydalanganlar.

³ Н.Ф.Бугай - Гонов А. М. Кавказ — народы в эшелонах: (20—60-е годы). С.128.

1943-yil 12-oktyabrda SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining qorachoylarni ko‘chirish to‘g‘risidagi farmoni imzolandi, so‘ngra Davlat Mudofaa Qo‘mitasining (GKO) qarori qabul qilindi.

Odamlar dala ishlaridan, tog‘lardagi chorvachilik punktlaridan, marshrutdan, kiyim-kechaksiz, oziq-ovqatsiz, ko‘pincha minimal yashash vositalarisiz olib ketilgan. NKVD qo‘shinlari ofitserlari va askarlarining harakatlari tizimli va amaliy edi. Batalpashinskaya vokzalidan O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning turli hududlarigacha bo‘lgan ko‘p sonli yuk poyezdlari, odamlar bilan gavjum, eshiklari mahkam yopilgan, harbiylar tomonidan ehtiyotkorlik bilan qo‘riqlanadigan yuk poyezdlari cho‘zilgan. Insonlarga to‘g‘ri kelmaydigan sharoitdagi vagonlarda qorachoylar yuklangandi, ularning yo‘lda kasallik orttirishi va o‘lim holatlari ham ko‘plab uchragani qayg‘uli holatlardandir.

Dastlabki ikki yil ichida qorachoylarning 40% gacha sovuq, ochlik va kasallikdan vafot etdi. Bunga Stalin-Beriya-Suslov va ularning yordamchilarining jinoiy harakatlari sabab bo‘ldi. Qorachoy xalqining “Qaroqchi” xalq deyilishida ularning keksalari ham, kichkina bolalari ham, ayollari ham, urushdan nogiron bo‘lib qaytganlari ham ayblangandi. "Qaroqchilar" qatorida hatto ona qornida bo‘lganlar ham, yillar o‘tib, surgunda tug‘ilganlar ham bir xilda ayblanardi.⁴

Xalq nafaqat repressiyaga uchradi, balki odamlar so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma'nosida talon-taroj qilindi - axir, odamlar uylarini, mol-mulkini, chorva mollari musodara qilindi. Bir million bosh qorachoy qo‘ylari, bir necha yuz ming bosh qoramollar - tog‘lilarning asosiy boyligi tog‘larda hokimiyat ixtiyorida qoldi. SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining 1948-yil 26-noyabrdagi qarori kabi sovet fuqarolarini faqat millat “Aybi” bilan huquqsiz qul va krepostnoylarga aylantiruvchi hujjatni jahon amaliyotida yana qayerdan topish mumkin?⁵ Agar ochiq irqchilik bo‘lmasa, bu nima? Agar genotsid bo‘lmasa, bu nima? Bu esa barcha xalqlar uchun erkinlik, tenglik, insonparvarlik va adolatni e'lon qilgan

⁴ В.Г.Шнайдер - Советская национальная политика и народы Северного Кавказа в 1940—1950-е гг. — Directmedia, 2015. С.286.

⁵ О.Н.Поболь - Сталинские депортации. — МФД, 2005. С.448.

mamlakatda shu holat amalga oshgandi.

1948-yilda BMTning Genotsid to'g'risidagi konvensiyasi qabul qilingan bo'lib, uni insoniyatga qarshi jinoyat sifatida qoralagan. Biroq, konvensiya Stalin hukumati tomonidan ratifikatsiya qilinmadi. U SSSR tomonidan faqat 1954-yilda qabul qilingan. Ammo, Stalin davrida bu haqda hech qanday tasavvurga ega bo'lmagan mamlakatimiz xalqlari o'zlarining harakatlari va qalblari bilan tasdiqlangan.

Mahalliy aholi tomonidan maxsus ko'chirilganlarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish holatlari ko'p bo'lgan. Kuzatuv ostidagilar hokimiyat tomonidan xoin, dushman, jinoyatchi sifatida ko'rsatildi. Ammo, aynan mana shu fojiali yillarda qirg'iz va rus, qozoq va o'zbek, musofir yurtlarda yashagan har bir kishining donoligi, tabiiy rahm-shafqati o'zini namoyon qildi. Keksa odamlarning hikoyalariga ko'ra, "Ko'chmanchilar" taqdirida alohida ahamiyatga ega bo'lgan rus xalqi - 30-yillarda egalikdan mahrum bo'lgan, butun Rossiyadan bu yerga surgun qilingan va bu yerga ko'proq joylashishga muvaffaq bo'lgan ko'chmanchilarning o'zlari egallagan.⁶

Hukumat boshqa yo'llar bilan ham muvaffaqiyatga erishdi. Darhol, Bolkarlar quvilganidan keyingi kun 1944-yil 3-avgustda Pravdada 1944-yil 3-sentyabrda "Maxsus hukumat topshirig'ini muvaffaqiyatli bajarganlik uchun" odamlarning katta guruhini mukofotlash to'g'risida farmon e'lon qilindi. 700 dan ortiq kishi orden va medallar bilan taqdirlangan. Ro'yxatni, albatta, NKVD Bosh komissari L. Beriya (1-darajali Suvorov ordeni), keyin - 2-darajali komissarlar Z. Kobulov, I. Serov (qorachoylarni quvib chiqarishga rahbarlik qilgan) boshqargan. General-polkovnik S. Kruglo (1-darajali Kutuzov ordeni)...⁷

Komendant soatlarining aholi punktlarida o'rnatilgan maxsus rejimining shafqatsizligi shu darajada ediki, bepoyon viloyat bo'ylab tarqalib ketgan va frontdan kelayotgan odamlar yillar davomida o'z oilasi, yaqinlarini izlab yurgan.

---

⁶ Ч.С.Кулаев. Народы Карачаево-Черкесии в годы ВОВ 1941—1945 гг. — Черкесск: «ПУЛ», 1993. — 176 с.

⁷ Ставроп. книжное изд., Карачаево- Черкесское отд., 1990. С.322.

Xalq butunlay assimilyatsiya bo‘lib aralish ketish va yo‘q bo‘lib ketish xavfi ostida bo‘lgan. Oilalar ochlikdan o‘lmasligi uchun go‘zal mag‘rur tog‘lik ayollar bir parcha non uchun o‘zlarini qurbon qilib, mahalliy aholi orasidan keksalarga turmushga chiqishdi. Bir hovuch don uchun odamlar so‘nggi unutilmas oilaviy merosxo‘rlarni sotishdi. “Bu qo‘llar bilan, – dedi menga olijanob cho‘ponimiz, Sotsialistik Mehnat Qahramoni Magomet Cherkesov o‘zining qotib qolgan baquvvat qo‘llarini ko‘rsatib, – qo‘shning besh nafar bolasini bir kunda ko‘mib qo‘ydim. Va bugun, oradan o‘n yillar o‘tib, men o‘sha yillar haqida chuqur his-tuyg‘ularsiz gapiradigan bironta ham guvohni ko‘rmadim va bugun ularning ko‘zlarida yosh bor...”.

Bu genotsidning yana bir kutilmagan tomoni bor edi: fashistlar bilan jabhalarda fidokorona kurashgan qorachoy pariyalari hech qanday marosimsiz front chizig‘idan olib tashlandi va chuqur orqaga, qoida tariqasida, kesish uchun yuborildi. Frontda oldingi safdagi komandirlar qat‘iyat bilan tik turganlar qoldi. Lekin, o‘zingizga ma‘lumki, armiyada “Tozalash” olib borgan “Maxsus ofitserlar” har bir qo‘mondonni mojaroda hal qilmagan. Shu bilan birga, Karachay faxriylar kengashining ma'lumotlariga ko‘ra, o‘n beshdan ortiq qorachoy jangchilari Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga nomzod bo‘lgan, ulardan ikkitasi ikki marta. Ammo faqat ikkitasi - Dneprni birinchilardan bo‘lib kesib o‘tgan tank brigadasi qo‘mondoni polkovnik Xorun Bogatyrev va Mo-Gilevshindagi Belorussiyadagi partizan polkining afsonaviy yaratuvchisi va qo‘mondoni kapitan Usmon Kasayev (o‘limidan keyin) olishdi.

XULOSA

Qorachoy xalqining ikkinchi jahon urushi davridagi og‘ir vaziyatini yanada murakkablashtirgan va sovet hukumati buyruqbozligi oqibatida amalga oshirilgan deportatsiya jarayoni bo‘ldi. Oqibatda, 70 mingga yaqin aholi tub yashash yerlaridan o‘zlariga begona bo‘lgan hududlarga ko‘chirildi. Bu hududlarga yo‘lning o‘zi murakkabliklarga to‘la bo‘ldi. Yo‘ldagi qiyinchiliklar, antisanitariya va noyabr oyi hamda undan keyingi vaqtdagi ob-havoning sovuqligi o‘lim

holatlarini ko'paytirib yubordi. Qozog'iston va Qirg'iziston SSR hududlariga ko'chirilgan qorachoylarning uy-joy va birinchi zaruriy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi jarayoni ham qoniqarsiz holatda bo'lganligi sababli, ularning soni kun sayin qisqarib bordi. Qorachoylarning reabilitatsiyasi borasida ham bir qancha ishlar amalga oshirildi. Deportatsiya jarayoni SSSR tarixida o'chmas iz qoldirgan voqeliklardan biri bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Д.М.Эдиев - Демографические потери депортированных народов СССР. — Ставрополь, 2003. С.245.
2. Н.Ф.Бугай - Гонов А. М. Кавказ — народы в эшелонах: (20—60-е годы). С.128.
3. В.Г.Шнайдер - Советская национальная политика и народы Северного Кавказа в 1940—1950-е гг. — Directmedia, 2015. С.286.
4. О.Н.Поболь - Сталинские депортации. — МФД, 2005. С.448.
5. П.М.Полян – Не по своей воле... М. 2001. С.116 .
6. Ч.С.Кулаев. Народы Карачаево-Черкесии в годы ВОВ 1941—1945 гг. — Черкесск: «ПУЛ», 1993. — 176 с
7. Ставроп. книжное изд., Карачаево- Черкесское отд., 1990. С.322.
8. В.Н.Земков – Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960. М.: 2003. С.255.
9. Г.Ю.Ситнянский, В.И.Бушков – Миграции населения в Центральной Азии прошлое, настоящее и будущее. М. 2016. С.158.
10. Малиа Мартин – Советская трагедия: История социализма в России. 1917-1991. М.: 2002.
11. И.М.Шаманов, З.Б.Караева, К.А.Кечеруков, А.М.Алиев, Ч. Карачаевцы: выселение и возвращение: 1943-1957: материалы и документы / Алиев И. И. — сборник актов комиссии по реабилитации карачаевского народа. — Черкесск: «ПУЛ», 1993. С.96.